

Vooraf

Boternacht beslaat de periode 1946-1963. Het verhaal van de hoofdpersoon, Jaap Bommer, is deels gebaseerd op het leven van mijn vader in deze ‘Duitse periode’. Ik heb gebruikgemaakt van zijn nagelaten documenten, brieven en de tientallen pagina’s die hij in zijn dagboeken en ‘Levensbeschrijving’ aan deze jaren heeft gewijd. Het verhaal, zoals beschreven in *Boternacht*, ontstijgt echter het werkelijke leven van mijn vader, al hebben zijn herinneringen voor mij bij het schrijven als leidraad gediend.

Sommige personen hebben als personages in het boek hun eigen, echte naam behouden. Maar zowel hun daden en uitspraken als die van alle anderen in het boek komen geheel voor mijn rekening.

Het verhaal speelt zich af in een authentiek decor in de naoorlogse politiek-historische context, beschreven aan de hand van feiten die zijn ontleend aan krantenartikelen, foto’s, filmbeelden, documentaires, brochures, doctoraal- en masterscripties en literatuur, waarvan achter in dit boek bij wijze van verantwoording titels zijn opgenomen onder ‘Gebruikte literatuur’.

Nico Keuning

Heiloo – februari 2015

DEEL I
HET VERTREK

1.

Een ovaal spinnenweb

De aangetekende brief lag naast zijn bord op tafel.

‘Een b-brief uit D-Den Haag,’ had postbode Freek Masteling al vanaf de brug naar moeder Bommer geroepen, die op een zonnige februaridag in 1946 op het erf tussen sloot en stolpboerderij de was van het kroostrijke gezin stond op te hangen. Masteling kende alle dorpsgenoten en door de post die hij bezorgde en de gesprekken die hij er met de ontvanger van de brief of briefkaart over voerde, was hij van alles en iedereen op de hoogte.

‘Het gaat zeker over Jaap,’ zei moeder Jantje, een blik werpend op het stempel van het ministerie van Financiën op de achterkant van de envelop. Ze stak de brief in de zak van haar schort.

‘W-wilt u hier even t-tekenen,’ vroeg Masteling. Hij haalde een pen uit zijn binnenzak en hield de zijkant van zijn leren tas omhoog als stevige ondergrond om Jantje haar handtekening te laten zetten.

‘Wanneer v-vertrekt Jaap nou?’ vroeg hij.

‘Dat zal eerdaags wel gebeuren vrees ik.’

‘Doe hem de g-groeten en zeg maar dat ik ’m m-met de motor naar het s-station van Obdam breng.’

‘Er is hoge post voor je,’ wees zijn moeder Jaap ’s avonds op de brief. ‘Van het ministerie,’ voerde zij de spanning op. ‘JAAP BOMMER,’ las hij op de envelop. Alle ogen waren op hem gericht. Vorig jaar november had hij de sollicitatiebrief geschreven. Het begon al met de aanhef. ‘Zijne Excellentie van het departement van Financiën. Met zijn vader had hij zich het hoofd gebroken over de spel-

ling van het woord 'excellentie'. Hoe schreef je dat in godsnaam. Hij peuterde een opening in de hoek van de envelop, pakte een mes van tafel, veegde het schoon aan zijn werkbroek en sneed de envelop open. Nieuwsgierig trok hij de brief eruit en begon te lezen. Het ministerie meldde dat er in de binnendienst voorlopig niemand meer werd aangenomen. Als hij in aanmerking wenste te komen voor de grensdienst, dan diende hij dat 'per omgaande' te berichten.

'Er is geen plaats bij de binnendienst,' zei hij meer in zichzelf dan tegen zijn ouders en de nieuwsgierig toekijkende broers en zusters aan tafel.

'Maar nog wel bij de grensdienst.'

'Staat dat er?' vroeg zijn vader.

'Als ik wil, moet ik me melden.'

'Dat zou ik dan maar doen,' adviseerde zijn vader. 'Je hebt a gezegd, nu moet je ook b zeggen.'

Er was geen keus. Het bedrijf van zijn vader was te klein om vier jongens van het gezin aan het werk te houden. In gedachten had Jaap sinds het bezoek van zijn oom uit Heesch al afscheid genomen van het vertrouwde leventje in het dorp waar hij nu al zesentwintig jaar woonde. Oom Kees, belastingambtenaar en broer van zijn vader, had hem op het idee gebracht naar een baan bij de belasting te solliciteren. 'Alles was één Duitsland,' oreerde oom tijdens een bezoek aan zijn broer in de Wogmeer, kaarsrecht in zijn stoel zittend, lurkend aan een pijp. 'Maar nu worden de grenzen hersteld. In de oorlog zijn veel mannen verdwenen en bij de douane hebben ze jonge jongens nodig.' Zijn mond bewoog in het fiere hoofd, dat los van zijn romp in de ruimte leek te zweven. Een zelfstandig hoofd dat geen tegenspraak duldde. Er speelde een zelfgenoegzame glimlach rond zijn lippen als oom de pijp in zijn hand hield en deze gebruikte om zijn woorden kracht bij te zetten door ermee in de ruimte te priemen.

'Precies wat voor jou.' Het mondstuk van de pijp wees in de

richting van Jaap. 'Je kunt niet alleen hard werken, je kan ook goed leren.'

Jaap dacht aan de tuinbouwschool waar hij voor de oorlog tot 1939 de lessen volgde van zijn vroegere hoofdonderwijzer, meester Overtoom. Van de tweeëntwintig leerlingen waren er dertien overgebleven die voor het examen slaagden, met grote onderlinge verschillen. Er waren diploma's 'met vrucht', 'met veel vrucht' en 'met zeer veel vrucht'. Vier leerlingen ontvingen een diploma 'met zeer veel vrucht'. Jaap was een van hen. Hij had wel in militaire dienst gewild. Het uniform sprak hem aan. Maar zijn vader had zes keer longontsteking gehad en liet zich door de dokter, met steun van de burgemeester, 'invalide' verklaren. Jaap werd kostwinner en uiteindelijk buitengewoon dienstplichtig. In plaats van militair in uniform, gevierd bij de meisjes, stapte hij in kiel en werkbroeck naar zijn eerste baas, boer Smal, wiens boerderij nog net in het dorp lag, in het noorden, tegen het eind van de Middenweg, de weg die dwars door het dorp liep, en met de bruggen links en rechts over de sloten er de ruggengraat van vormde. Het hele jaar door lagen er klodders en veggen modder, sporen van banden en wielen op de weg als het bewijs dat men hier de handen uit de mouwen stak en Gods water niet zomaar over de akkers liet stromen. Land was er om te verbouwen, om er vee op te laten grazen, om op te leven, van te leven in de zich altijd maar herhalende cyclus van ploegen, zaaien en oogsten.

Het was een dorp zoals er zoveel waren in Noord-Holland. Maar de Wogmeer had geen kern. Geen kerk, geen plein, geen school. Als er al zoiets als een centraal middelpunt bestond, dan was het café Homan. Daar kwamen de Wogmeeders bij elkaar om een borrel te drinken, te roddelen aan de toog, te kaarten of te biljarten. Te dansen als er kermis was, of een bruiloft. Te praten, nadat ze een dorpsgenoot of familielid ten grave hadden gedragen. Te lachen of te huilen als de toneelvereniging optrad op het hoge podium in de grote zaal.

Een dorp zonder kern. Maar zo zag Jaap zijn dorp niet. Voor hem bestond de Wogmeer uit een levendig lint van boerderijen en tuinderijen, fabrieken en bedrijven, winkels en woningen die werden bewoond door de meest wonderlijke dorpsgenoten. Te midden van dit vertrouwde decor vol bekenden, groeide hij op. De kern van de Wogmeer was zijn ouderlijk huis, dat naar zijn idee precies in het midden van het dorp stond. Een middelpunt als de roos van de schietschijf op de kermis, het gat in de klok van waaruit de cijfers op de wijzerplaat rondraaiden, het centrum van de aarde. De plek waar alles in de wereld om draaide.

Het dorp was een kleine zevenhonderd hectare groot. In het westen keek je over de weilanden uit naar de kerk van Hensbroek en noordelijker zag je de kerkspits van Obdam. In het oosten, achter het nieuwe voetbalveld, stond donker, breedgeschouderd en enigszins dreigend de katholieke kerk Sint-Georgius. De kerk was zichtbaar vanuit de wijde omgeving en als je hem niet zag, zag hij jou wel. God is overal, had Jaap op school geleerd. Hij herinnerde zich van een aardrijkskundeles dat meester Overtoom de klas de ‘Caarte van de Wog-meer ofte Obdammer Meer’ had laten zien, waarop het dorp stond afgetekend als een ovaal spinnenweb. Links en rechts van de Middenweg liepen witte lijnen tussen de akkers tot aan de dijk. Witte lijnen als de graten van een schol.

‘De Wogmeer is evenals de Schermer, de Beemster en de Wormer in de zeventiende eeuw drooggemalen,’ vertelde Overtoom.

‘Jammer,’ grapte Schilder.

‘Jammer?’ reageerde de meester. ‘Land levert meer op dan water. Ik zou maar goed opletten als ik jou was, want die paar jaar dat je hier op school zit, daar moet je het de rest van je leven mee doen.’

Schilder keek schichtig de klas rond. Ja, ze keken. Allemaal. Overtoom rekte de stilte om daarmee de betekenis van zijn woorden dieper in de boerenkoppen te laten doordringen. Vergeefs. Of waren er die luisterden, begrepen en hun conclusie trokken?

‘Het octrooi om de Wogmeer te bedijken,’ vervolgde Overtoom, ‘is verleend op den achtsten november anno 1607.’ Hij las de tekst die in sierlijke letters onder de kaart was aangebracht op een schild, omrand door krullend gebladerte. ‘En tot Droogh Land gemaakt Sijnde, bevonden groot te syn 726 Morgen 550 Roeden Contribuabel Land.’ Meer dan driehonderd jaar geleden, rekende Jaap uit. Het kwam hem voor als een eeuwigheid. Een onbereikbaar verleden. ‘Contribuabel land,’ herhaalde Overtoom. ‘Een woord om je tong over te breken, maar als je denkt aan contributie voor de voetbalclub weet je wat het betekent. Land waar je voor moet betalen, huur, of pacht.’ Jaap luisterde naar de meester, die de kaart met lijnen en vreemde woorden wist om te toveren tot een begrijpelijk verhaal. Overtoom wees de leerlingen op de omliggende dorpen achter de dijk en zette zijn vinger op de namen die dwars op de lijnen van de kaart stonden geschreven: Wester-Sloot, Middel-Weg, Ooster-Tocht, Ursemmer Ban.

‘Hardop,’ zei Overtoom en wees een voor een de namen op de kaart aan, waarna de klas de woorden opdreunde in het ritme dat ze kenden van rekentafels en rijtjes aardrijkskundige namen. Rij-tjes, in een vast ritme opgezegd, die eindeloos werden herhaald. Net zolang tot iedereen de rijtjes kende, zoals ze de gebeden in de kerk uit het hoofd hadden geleerd door de liturgie van vraag en antwoord. De klas dreunde met één stem: ‘Wester-Sloot, Middel-Weg, Ooster-Tocht, Ursemmer Ban.’

‘Kijk,’ zei Overtoom, ‘hier loopt de Verlaatsweg naar Spierdijk, de weg waarover de meesten van jullie naar school lopen.’ Rechtsboven, onder de kop van een leeuw, was het dorpswapen afgebeeld: twee rechtopstaande hazen, ieder aan een kant van een korenschoof. ‘De enige kleur die in het wapen is ingevuld,’ vertelde de meester, ‘is die van de korenschoof. Hier,’ wees hij, ‘goud.’

De kaart maakte veel duidelijk. Zo overzichtelijk, zonder mensen, had Jaap het dorp nooit eerder gezien. De afstand tot zijn dorp maakte hem groter, alsof hij er ‘vanuit den hoge’ op neerkeek. De

vervreemding maakte ten slotte plaats voor herkenning toen hij in de tekening op de kaart tussen de lijnen langs de 'Middel-Weg' naar zijn huis werd gezogen, het middelpunt, de precieze plaats van de boerderij van zijn ouders.

2.

Geen kind meer

Als boerenknecht was Jaap bij Smal voor 22 cent per uur aangenomen. ‘Een goede boer,’ luidde zijn oordeel. Wat zoiets betekende als ‘goede Duitser’, omdat de meeste nu eenmaal slecht waren, volgens de verhalen. Maar wat ‘slecht’ was, lag niet aan de boeren, maar zat hem in hun positie, de maatschappelijke hiërarchie, het vanzelfsprekende standsverschil. Boeren gaven de toon aan. Ze maakten de dienst uit in het kerkbestuur, armenbestuur, polderbestuur, ook al waren ze volgens Jaap ‘lui, arm en te stom om voor de duvel te dansen.’ Maar ze waren boer.

‘Neem het polderbestuur van de Wogmeer,’ voerde Jaap aan de toeg in café Homan het hoogste woord. ‘Om je rot te lachen. Er zitten er maar twee in die deugen: Oudejans en Duyn. Mannen van formaat. Mannen met hersens, inzet en goede wil. De rest is bedroevend, om te janken. Maar ja, als het maar boeren zijn. Tuinders worden nu eenmaal gezien als tweederangsburgers.’

Jaap en zijn vrienden hielden een handtekeningenactie. Ook anderen moesten kans maken op een plaats in het polderbestuur. Na de verkiezingen traden de vader van Jaap en tuinder Jan Kok als eerste niet-boeren toe in het polderbestuur.

‘Die twee hebben hun ogen uitgekeken,’ vertelde Jaap later aan de gulzige luisteraars in café Homan. ‘Ze vergaderen in het polderhuis. Voor het eten een borrel, tussen de middag overvloedig warm eten en daarna verder vergaderen. Sommige van die boeren doen hun middagdutje terwijl de vergadering gewoon doorgaat. Nou jij weer.’

De ervaringen van Jaap met boeren stonden haaks op de ver-

halen die over hen rondgingen. Als je op school een som moest maken, was die goed of fout. Een tussenweg bestond niet. Maar wat een foute boer was, bleek in de praktijk een goede boer te zijn. Je moest uit eigen ervaring leren hoe de wereld in elkaar zat.

Tot nu toe had hij het met de boeren voor wie hij werkte bijzonder goed getroffen. In 1935, op zijn vijftiende, werd hij verhuurd aan Thomas Steur, een boer in de Zuidermeer. Een ‘belangrijk jaar’, voor Jaap. De korte broek met zwarte kousen eronder werd verruild voor de lange broek. Hij rookte pijp en was geen kind meer. Maar de beslissing om buitenshuis te werken had niet hij, maar zijn vader genomen. In het dorp een paar kilometer zuidwaarts wachtte hem een ‘herenleven’, zoals hij het zelf noemde. ‘Drie gulden per week, boven kost en inwoning. Daarvan moest ik een gulden vijftig afgeven aan thuis.’ Zijn vrienden hingen aan zijn lippen. Ook aan de toog in café Duyn in Spierdijk, waar hij later over zijn avonturen in de Zuidermeer vertelde. ‘Die boer had alleen maar grasland en molk tweeëntwintig koeien. We waren met vijf man. Speciaal voor mij had Steur bij de timmerman een lichte kruiwagen laten maken om de mest uit de stal te rijden. Als er weinig werk was, mocht ik naar huis om vader te helpen, met behoud van loon. Er was één minpuntje,’ vulde hij aan bij wijze van toegift, ‘ik sliep in een bedstee naast de zoon van die boer.’

‘Je was natuurlijk liever bij zijn dochter in bed gekropen,’ lachte De Vries.

Jaap liet de lach van zijn vrienden op zich neerdalen, schoof de sigaret in de sleuf van de asbak, legde duim en vingers rond het jeneverglas en sloeg de inhoud in één teug achterover.

‘Ik was vijftien en die zoon was tweeëntwintig...’

‘Nou en?’

‘Die zoon is aan tbc overleden. Ik bedoel, ik was kennelijk zo sterk en gezond dat ik er ongevoelig voor was, al lag ik elke nacht naast hem in die benauwde bedstee.’

‘We nemen er nog een, Jaap.’